

מודרניזאציה בלי התבוללות

הערות למבנה החברתי של יהדות בבל

ש"נ אייזנשטדט

יהדות בבל במאה ה-19 ובשליש הראשון של המאה ה-20 מהווה דוגמה מעניינת, המפריכה לכאורה כמה מההנחות המקובלות על הקשר שבין תהליכי מודרניזאציה לתהליכי התבוללות בקהילות ישראל בזמן החדש.

ההנחות המקובלות אומרות, שהתבוללות, טמיעה, התרופפות מסגרות דתיות מסורתיות, כמו הקהילה, והחלשות ההזדהות היהודית הקולקטיבית – הלאומית-דתית – הן תוצאה הכרחית של תהליכי המודרניזאציה, בין אם אלה תהליכים של עיור (אורבאניזאציה) ובין אם זו התרחבות השכלה כללית, חדירה למקצועות מודרניים, כמו מסחר מפותח, ובמיוחד מסחר בינלאומי וכיו"ב.

אחד הביטויים החשובים להתרופפות זו, או לפחות של תהליכי טראנספורמאציה מרחיקי לכת לפי תפיסה זו, הוא גם התפתחותם של זרמים דתיים חדשים רפורמיים, ליבראליים, המערערים על המתכונות הדתיות המסורתיות שהיו קיימות בקהילות ישראל בגולה מדורי דורות. תהליכים אלה גם קשורים בדרך-כלל בהתרופפות מעמדם הן של רבנים ותלמידי-חכמים והן של פרנסים מסורתיים.

הנחות אלה אכן תופסות באופן כללי לגבי מרבית ארצות אירופה המערבית והמרכזית, ובמידה מסוימת אף המזרחית, במאות ה-19 וה-20. ודאי היו הבדלים גדולים גם בין ארצות אלה, לא רק ההבדלים הבולטים בין קהילות מזרח אירופה לאלה של מרכז ומערב אלא גם בין קהילות שבתוך כל אחד מגושי ארצות אלה. די לציין כאן את הקווים המיוחדים של יהדות הונגאריה מזה ושל יהדות בולגאריה מזה. זו האחרונה עדיין לא נחקרה במידה הראויה, אבל דווקא בהשוואה עם יהדות בבל היא מעניינת ביותר, בגלל המיזוג המיוחד בה של קווים מפרידים ומבדילים כאחד. שכן בקרב יהדות בולגאריה אכן התערערו במידה רבה דפוסי החיים המסורתיים, ואפשר להראות על סימנים של התבוללות בתוכה. יחד עם זה התקמו בה מידה גדולה מאוד של גיבוש, סולידאריות קהילתית והזדהות יהודית חזקה.

הדבר המייחד את יהדות בבל בתקופה הנידונה – כמעט מכל קהילות ישראל בעידן זה – הוא שמצד אחד עברו עליה תהליכי מודרניזאציה מרחיקי לכת למדי:

ריכוז גדול בערים, במקצועות עירוניים מודרניים, במיוחד במסחר בינלאומי שפרח עוד בתקופת השלטון העות'מאני ועוד יותר בתקופת השלטון הבריטי ובראשית העצמאות של עיראק. כן התפתחו בה הרבה מן המוסדות המודרניים החילוניים כביכול, כמו בית-ספר ובמידת מה ארגונים חברתיים בעלי דפוסיים חדשים ומודרניים. ודאי שתהליכים אלה גררו אחריהם גם התפוררותם של מקצת דפוסי חיים יום-יומיים, שהיו שונים מאלה של קהילה זו קודם לכן ושל חלק מכלל הקהילות המסורתיות. הדבר נכון אולי בעיקר לגבי הזדקקות לשפות זרות, לקשרים נרחבים בינלאומיים ובמידת מה גם בסדרי המשפחה, חינוך הבנות וכיוצא בזה. התפתחו בה גם גוונים קוסמופוליטיים מסוימים, אם כי לא כה חזקים כמו באלכסנדריה של מצרים. אכן אפשר היה לצפות, שכל אלה יביאו להתפוררות של חיי הקהילה המגובשים ושל ההזדהות היהודית הקהילתית והלאומית ואף של הסולידאריות היהודית, להתערערת חיי המשפחה ולהתבוללות גדלה והולכת בסביבה הזרה. אולם תהליכים אלה כמעט לא קרו כאן, גם אם נתגלו ניצנים שלהם פה ושם. קשה בהקשר זה לדבר על התבוללות כל שהיא, אף שהיה מגע סימביוטי עם האוכלוסיה הערבית, במיוחד עם המשכילים יותר בתוכה, במיוחד אחר מלחמת-העולם הראשונה. היתה גם השתתפות מסוימת, אף כי מוגבלת למדי, של חוגים יהודיים בתנועה הלאומית הערבית. אבל כל זה היה רחוק מהתבוללות בנוסח אירופה המערבית, או המרכזית ובמידת-מה אפילו המזרחית. היהודים בבבל למעשה על מסגרתם שלהם ועל ייחודם הקיבוצי והקהילתי ולא נגרפו לתוך זרמים של החברה הסובבת אותם. דפוסי החיים שלהם אכן השתנו, אך לא מתוך מגמה לחקות את החברה הסובבת, לחדור לתוכה ולהתקבל בתוכה על בסיס חדש. מגמות אלה בבבל גם לא הביאו למחלוקות אידיאולוגיות — דתיות וחברתיות — חריפות בתוך הקהילה, אפילו באותה מידה שקרה הדבר בחלק מקהילות צפון-אפריקה. גם אם מן הסתם לא חסרו בקרב יהדות בבל מתחים בין שכבות חברתיות כלכליות שונות אשר המרחק ביניהן גדל עם תהליכי המודרניזציה.

אחד הגורמים המסבירים במידת-מה ייחוד זה של יהודי בבל הוא שבניגוד לקהילות צפון-אפריקה, לא היה שלטון קולוניאלי שהתיישב ממש בעיראק והיה עשוי לשמש אבן שואבת להתבוללות יהודים. אשר לתרבות, להשכלה ולכלכלה — היהודים היו ברמה גבוהה יותר מזו של הערבים, אשר לא היה להם הרבה להציע מבחינות אלה ליהודים.

הגורמים האלה אמנם מסבירים במידה מסוימת את התופעה המפליאה לכאורה של מודרניזציה בלי התבוללות, אולם אין בהם כדי לתת הסבר מלא. גם אם לעולם אין שתי סיטואציות היסטוריות זהות, הרי אפשר למצוא דוגמאות למצבים דומים במידת-מה בכמה קהילות במזרח-אירופה אשר גם בתוכן רמתם התרבותית של היהודים היתה גבוהה מזו של מרבית האוכלוסים סביבם.

נראה לי, שנקודת-מוצא להבנת מלוא הסיבות לתופעה זו של מודרניזציה ללא התבוללות היא העובדה, שהוזכרה כבר לעיל, שבקרב יהדות בבל לא התעוררו

מחלוקות וזרמים דתיים מחדשים בזיקה אל תהליכי המודרניזאציה. בהקשר זה, מעניין החומר שהביא בדבריו צבי זוהר מתוך השו"ת של הרב עבדאללה סומך בדבר שימוש ברכבות, בדואר וכיוצא בזה.¹ חומר זה מראה שבעיות אלה נתפסו על-ידי הרב כסוגיות טכניות בתוך התחום המקובל של ההלכה ולא כבעיות אידיאולוגיות מרכזיות בשמירה על דמותה של היהדות. מתקבל הרושם שיש כאן משהו דומה, אך רחב ומקיף יותר למה שמצא צבי זוהר ביחסם של רבני מצרים לגבי תופעות שהיו קשורות במודרניזאציה ובהתפתחות חיים קוסמופוליטיים. ידוע כי רבני מצרים, אשר ודאי לא התלהבו מתופעות כמו נטייה להקדים בנשפים לפני צאת השבת וכיוצא בזה, לא ראו בכך עניינים שהם בכחינת יהרג ובל יעבור, או איום על עצם קיום היהדות, אלא מעין סמלים לעזיבת המסגרת היהודית המסורתית.²

מנין נובעת גישה זו, שהיא כמוכּן שונה מאוד מיחסם של הרבנים האורתודוקסיים באירופה אל תופעות דומות? דומני ששורש ההבדל הוא בכך, שכל תהליכי המודרניזאציה הללו בקרב יהדות בבל לא היו מלווים בשינוי היחס העקרונותי שבין הסביבה הכללית – במקרה זה הערבית-המוסלמית – ובין הקיבוץ היהודי.

בסביבה הערבית בעיראק באותה תקופה, בעיקר עד מלחמת-העולם הראשונה, אין לדבר על ניסיון לערער את היסודות האידיאולוגיים של ההזדהות הקולקטיבית המוסלמית והערבית. זו נשארה מבוססת על הבסיס הדתי-מסורתי שהיה קיים במשך מאות שנים. לא התגבשו אידיאולוגיות של מדינת-לאום מודרנית חילונית נוסח אירופה – שבאה לערער על סמלי ההזדהות הקולקטיבית ועל הנחות היסוד התרבותיות הקודמות – אידיאולוגיות אשר ממילא שינו גם את בסיס היחס כלפי היהדות. האימרה המפורסמת בעת המהפכה הצרפתית 'ליהודים בתור יחידים הכל, ליהודים בתור עם מאומה' היתה מחוסרת כל משמעות בסביבה מעין זו בעיראק. היהודים נתפסו כקולקטיב דתי לאומי מיוחד, כפי שהיו קודם לכן. פה ושם גברו מגעים חברתיים, אך לא נפתחו בפניהם שום אפשרויות חדשות בעיקרן של השתתפות בקולקטיב הרחב יותר.

גם עם הקמת המדינה העיראקית העצמאית – תחילה תחת חסות הבריטים, מדינה שהיתה מבוססת במידת-מה על התנועה הלאומית הערבית – השינויים ביחסם ליהודים עדיין לא היו מכריעים, אם כי ניצנים של שינויים כאלה אכן התחילו לכצבץ ולתת את אותותיהם. אולם אפילו שינויים אלה לא שללו בהכרח את הבסיס הדתי הקולקטיבי של הקיבוץ היהודי, כשם שהם לא שללו בהכרח את הבסיס הדתי של הלאומיות הערבית. מכל מקום לא היה בהם כדי לקרוא תגר על בסיס הזהות הקולקטיבית ולעורר כיוונים דתיים חדשים בקרב היהודים, שהרי כאלה כמעט לא קמו גם בקרב המוסלמים בעיראק, מעבר לקבוצות אידיאולוגיות קטנות.

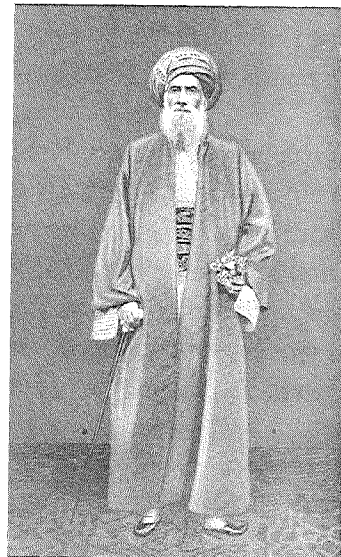
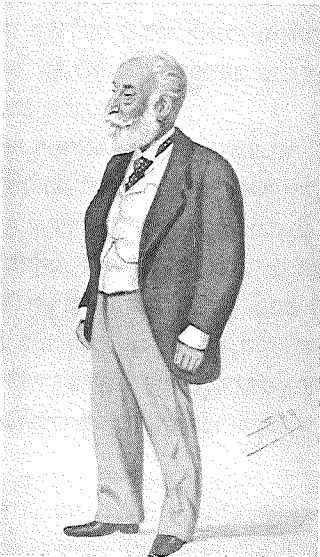
1 ראה מאמרו של צבי זוהר בחוברת זו.

2 ראה: צבי זוהר, 'משנתם ההלכתית של חכמי ישראל במצרים המודרנית', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 65-88.

במילים אחרות, רואים אנו כי המודרניזאציה כשלעצמה, על הכטיה המבניים: עיור, שינויים כלכליים, אפילו שינויים בהשכלה ובמקצת אפילו באורחות-חיים — לא היא שמביאה להתבוללות ולטמיעה, ודאי לא היא שמביאה בהכרח לכל התופעות 'הנלוות' הללו, שנראות מובנות מאליהן באירופה. כל התופעות הללו באירופה נבעו מן השילוב ההדוק בין תהליכי המודרניזאציה המבניים ובין שינוי יסודות הגיבוש הקולקטיבי הלאומי-אתני, וכן מן מקומו של המרכיב הדתי אשר השפיע באירופה, לפחות מאז המהפכה הצרפתית, והיה קשור לשינויים אידיאולוגיים מרחיקי לכת, והם ששיוו לתהליכי המודרניזאציה את משמעותה החריפה.

במצב זה באירופה רכישת השכלה כללית היתה לא רק רכישת שפות, ידע חילוני וכיו"ב אלא גם תהליך של שינוי אידיאולוגי עקרוני בכל בינוי מערכת החיים היהודיים ויחסה העקרוני אל הסביבה. לא כך היה הדבר ביהדות בבל ובמדיה פחותה גם ביהדות מצרים ואולי במקצת בקהילות הבבליות בהודו. בקהילות אלו כל התהליכים הללו יכלו להיכלל בתוך המסגרת המקובלת של חיי קהילה יהודית מסורתית למדי, כשהיא מקבלת עקרונית את המסגרת המסורתית של ההלכה כמובנת מאליה. במקביל לכך התחוללו שינויים במעמדם של בעלי ההלכה. חלק מהשינויים האלה יכלו להיות קשורים בהגברה מסוימת של פעילות תורנית — הודות לאינטנסיפיקאציה של המגעים עם מרכזי תורה אחרים גם מחוץ לאימפריה העות'מאנית.

אנו חסרים מחקרים מפורטים נוספים לגבי רבים מן התהליכים הללו והדברים שהובאו ביום העיון הזה רק מורים על הצורך בהעמקת המחקר בכל התחומים הללו. אבל דומני שגם החומר שלפנינו יש בו כדי להצביע על כמה מהתכונות המיוחדות של יהדות בבל בתקופה זו.

דוד ששון (1864-191) אבי שושלת ששון ובנו סר אלברט (עבדאללה) ששון (בקאריקאטורה מאת Spyt)